

HAC SÜRESİNİN NÜZÛL KRONOLOJİLERİNDEKİ YERİNİ TESPİTTE SEBEB-İ NÜZÛL RİVÂYETLERİNE ANALİTİK BİR YAKLAŞIM

Faysal ARPAGUŞ*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 19 Aralık 2025, **Kabul Tarihi:** 05 Mart 2026, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2026, **Atıf:** Arpaguş, Faysal. “Hac Süresinin Nüzûl Kronolojilerindeki Yerini Tespitte Sebeb-i Nüzûl Rivâyetlerine Analitik Bir Yaklaşım”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/1 (Mart 2026): 313-342.

DOI: 10.33415/daad.1845339



Öz

Kaynaklar incelendiğinde Hac sûresinin nüzûl kronolojilerindeki yerinin ihtilaflı olduğu kolaylıkla anlaşılabılır. Bu çalışma, konu ve kapsam olarak, Hac sûresinin sebeb-i nüzûl rivayetleriyle sûrenin konu-anlam bütünlüğünden hareketle nüzûl zamanı hakkında fikir beyan eden, makale içerisinde kendilerine atıf yapılan muhaddis, müfessir ve müerrihlerin yorumlarını analitik bir yaklaşımla ele almayı amaçlar. Nitel araştırma yöntemi, doküman analizinin kullanıldığı araştırmada şu bulgulara ulaşılmıştır: Konu ve üslup bakımından sûre hem Mekki hem de Medeni unsurlar ihtiva eder. Bu durum, bağlamdan hareketle kesin bir tespitte bulunmayı güçleştirir. Sebeb-i nüzûl rivayetleri üzerinden bir tespitte bulunmak da zordur; çünkü rivayetlerde tarihi verilerle çelişen ifadeler vardır. Kur’ân’ın nüzûlüne şahitlik eden sahabenin ve onlardan sonraki nesil olan tâbi’nin yaşadıkları olaylarla inen âyetler arasında kurdukları münasebet sebebiyle âyetleri kendi anladıkları şeye delil getirdikleri anlaşılr. Bunun sonucu olarak çalışma, “fe-enze’llâhu hâzihi’l-âyete” vb. ifadeleri, onların hangi manalarda kullandıklarını araştırmayı önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Münâsebât, Bağlam, Mekki-Medenî, Analiz.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur’an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, Tokat/Türkiye, faysal.arpagus@gop.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-9607-0078>.

An Analytical Approach to the Narratives of the Reason for Revelation in Determining the Place of the Sūrah of Hajj in the Chronology of Revelation

Faysal ARPAGUŞ*

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 19 December 2025, **Accepted:** 05 March 2026, **Published:** 31 March 2026, **Cite as:** Arpaguş, Faysal. “An Analytical Approach to the Narratives of the Reason for Revelation in Determining the Place of the Sūrah of Hajj in the Chronology of Revelation”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/1 (March 2026): 313-342.

DOI: 10.33415/daad.1845339



Extended Abstract

This study aims to analyze, through an analytical approach, the interpretations of exegetes, traditionalists, and historians who express opinions on the time of revelation of the Sūrah al-Hajj, based on the coherence of its subject matter and meaning, as indicated by the narrations concerning the reason for its revelation. The reason for undertaking such a study is that the narrations on the reason for revelation differ not in terms of content, but in terms of when they indicate the revelation took place. Although exegetes have attempted to overcome this problem by introducing the internal context and the issue of relevance, the surah's inclusion of Meccan elements such as the Day of Judgment, belief and disbelief, criticism of polytheism, monotheism, and Hanifism, as well as Medinan elements such as al-jihad, hypocrisy, and legal rulings, does not allow for the precise determination of when it was revealed. Considering the functions of determining the time of revelation—such as its relationship with legal rulings, understanding the wisdom of legislation, clarifying ambiguities, knowing the harmony between verses and surahs, and understanding whether a verse contains restriction or specification—the importance of this work becomes clearer.

In this study, which employs the qualitative research method and the document analysis, the research steps are outlined as follows: First, the concepts of “chronology of revelation,” “reason for revelation,” and “context” are defined, and

* Assistant Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Qur’anic Reading and Recitation Science, Tokat/Turkey, faysal.arpagus@gop.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-9607-0078>.

their interrelationships are explained; then, works by classical authors such as Ibn al-Nadīm and Ibn Durays, as well as modern authors such as orientalist and Mehdi Bazargan, who have written works on the chronology of revelation, are cited to show where the Surah al-Hajj is placed. Subsequently, an attempt was made to identify the reason for the revelation narrated in the hadith sources that most influenced the placement of the surah there, ignoring those that were repetitive; however, narrations that allowed for a different understanding of the verse or surah, even though they were identical in content, were specifically included. Furthermore, the relevant reasons for revelation narrations in exegesis, sīrah, and history books have been included in the study comparatively, to the extent permitted by the scope of the article.

The findings of the present study can be summarized as follows: The emphasis on the reason for revelation in the narrations indicates that the verses were recalled and recited in connection with events during the Medina period. There are arguments in classical sources that support this. Looking at where the sūrah is placed in the chronology of revelation, it is clear that, despite their emphasis on context, orientalist have not been able to go beyond the external context of the narrations of the reasons for revelation. However, considering that the companions and the successors were flexible regarding the reason for revelation and used it in a broad spectrum, it can be concluded that the reason for revelation narrations does not always imply a true determination of time.

Keywords: Tafsīr, al-Munāsabāt, Context, Meccan-Medinan, Analysis.



Giriş

Bir olayın ne zaman meydana geldiğini bilmek, çeşitli açılardan önem arz eder. Bunlar; tarihi bilmek, sebep-sonuç ilişkisi kurabilmek, bilgiyi doğru organize edebilmek ve hukuki neticeleri görebilmek... şeklinde sıralanabilir. Bu manada Kur'ân'ın herhangi bir sûre veya âyetinin ne zaman nâzil olduğunu bilmenin, onu doğru anlamaya katkı sağladığı söylenebilir. Hac sûresi bu açıdan özel bir öneme sahiptir. Çünkü sûrenin Mekke olduğunu bildiren rivayetler kadar Medine olduğunu bildiren merviyât da bulunmaktadır.

Önemine binaen bazı müfessirlerin, sebep-i nüzûl rivayetleriyle tespit edilemeyen nüzûl zamanı problemini aşmak için bağlam ve ilmü'l-münâsebâta müracaat ettikleri bilinmektedir. Bunu yaparken vahyin nüzûlü, Hz. Peygamber'in sîret ve söylemiyle konumuz olan Hac sûresinin sebep-i nüzûl rivayetlerinde belirtilen olayların vukuu arasında mutabakat aramış ve metnin sağlamasını yapmaya çalışmışlardır. Farklı ekollerden olmalarına rağmen rivayetleri esas alan Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923), bağlamı rivayete tercih ederek münâsebatı esas alan Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) tefsirleri, bunun örnekleriyle doludur.

Bu metot farklılığın en çarpıcı yansımalarından biri Hac sûresinde açıkça görülür.¹ Çünkü sebep-i nüzûl rivayetleri yanında bağlam ve münâsebât açısından sûrenin tam olarak ne zaman nâzil olduğunu tespit edebilmek mümkün gözükmemektedir. Bu tespit edilemezliğin pratik bir sonucu olarak Hac sûresini Medenî² kabul eden Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815) *“وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ”* *“Develeri de Allah için keseceğiniz kurbanlıklar arasında kıldık.”*³ âyetini, hac ve kurbanla alakalı ahkâm üzerinden yorumlarken⁴ Mekkî olduğunu söyleyen Muhammed Âbid el-Câbirî (1936-2010) -kurbanı Allah için kesmenin meşruiyeti yanında- Kureyş’in Ka’be ve onun etrafında oluşturduğu şirk düzenine, dolayısıyla haksızlık ve zulme eleştiri manası olduğu şeklinde yorumlamıştır. Câbirî’ye göre son tahlilde âyet “Kurbanlıklar, putlar adına keseceğiniz, fakarıyı istifadeden mahrum bırakacağınız, sonra da şükürsüzlük ederek böbürleneceğiniz bir şey değildir.”⁵ anlamına gelmektedir. Bu, inanç ve ahkâm yönünden önemli bir ayrışmayı ifade eder.

316| db

Bu öncüllerden hareketle çalışmanın problemi; Hac sûresinin ne zaman nâzil olduğu hakkındaki rivayetleri içerik yönünden incelemek, münâsebât ve bağlamdan hareketle sûrenin nüzûl zamanını tespiti yönelik yorumları birlikte ele alıp değerlendirmek ve analiz etmek şeklinde kurgulanmıştır. Bu noktada çalışma, rivayetlerin çelişmesi karşısında bağlam ve münâsebât ilminin imkanlarını Hac sûresi özelinde ele alarak değerlendirme yapması bakımından önemlidir. Böylece metnin hem dış bağlamı, yani sebep-i nüzûl rivayetleri hem de iç bağlamı diğer tabirle münâsebât, bir arada ele alınmış olacaktır. Bununla Hac sûresinin sebep-i nüzûl rivayetlerinin pratikte neye tekabül ettiği, kaynaklarda yer alan *نَزَّلَ اللَّهُ وَ نَزَّلَتْ* gibi ifadelerin başka türlü anlamaya imkân verip vermediğinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Ancak neticede bir ihsasta bulunulacak olsa da çalışmanın sûrenin nüzûl zamanını tespit gibi bir hedefi bulunmamaktadır.

¹ Muhammed İsa Yüksek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi Referans ve Sınırları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 107.

² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425), 1/353.

³ *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı*, çev. Bekir Sadak (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011) el-Hac 22/36.

⁴ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 1/375-379.

⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2013), 2/491.

Nitel araştırma yöntemi doküman analizi deseninin kullanılacağı araştırmada sırasıyla şu adımlar atılacaktır: (i) Çalışmanın başlığına uygun olarak önce başlıkta yer alan “nüzûl kronolojisi”, “sebeb-i nüzûl” ve metnin iç bağlamıyla kurulan alaka sebebiyle “münâsebât” kavramları tanımlanacak ve aralarındaki irtibat açıklanacaktır. (ii) Ardından klasik ve modern dönem nüzûl kronolojisi yapan eserlerde müelliflerin Hac sûresini nereye konumlandırıdıklarına yer verilecektir. (iii) Rivayet denince akla ilk olarak hadis kitapları geldiği için ilgili eserlerde Hac sûresinin doğrudan sebeb-i nüzûlünü bildiren rivayetlere yer verilecek; ancak mükerrer olanlara değinilmeyecektir. Mükerrer gibi görünen; fakat konuyu sebeb-i nüzûl dışında başka bağlamda ele alan hadis veya eser, çalışma açısından farklı bir değerlendirmeye imkân veriyorsa bu zikredilecek, böylece Hac sûresinin sebeb-i nüzûlü olarak aktarılan rivayetin -şayet varsa- başka bir bağlamda zikredildiği de gösterilecektir. Bu, bir tefsir çalışması olduğu için sıhhat yönünden rivayetlerin değerlendirilmesi gibi bir konuya girilmeyecektir. (iv) Hadis kitapları dışında tefsir, tarih ve siyer gibi diğer alanlara ait eserlerde Hac sûresinin sebeb-i nüzûlü hakkındaki rivayetler, mukayeseli olarak metin içi bağlam ve münâsebât açısından değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Bunu gerçekleştirebilmek için sebeb-i nüzûl, kronoloji ve münâsebât çerçevesinde çalışmayla alakalı literatürü özetlemek gerekirse şunlar söylenebilir:

Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’ân ve Bağlam* adlı eserinde esbâb-ı nüzûl literatürünü kronolojik olarak listelemekte ve eserlerin kısaca kritiğini yapmaktadır.⁶ Bu bakımdan söz konusu literatürü burada tekrar etmeye gerek olmadığı kanaatindeyiz. Ancak bunlar içerisinde klasik dönemden Vâhidî’nin (öl. 468/1076) *Esbâbü’n-nüzûl*’üyle⁷ Süyûtî’nin (öl. 911/1505) *Lübâbü’n-nukûl fî esbâbi’n-nüzûl*’ü alanın en temel eserleri olması bakımından isimleri zikredilmeye değerdir. Süyûtî, Vâhidî’nin eserinden istifadeyle ondan daha kapsamlı bir çalışma ortaya koyduğunu ifade etmiş⁸ ve Hac sûresine de yer ver-

⁶ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’ân ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yayınları, 2012), 60-69.

⁷ Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü’rî el-Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, thk. Kemâl Zağlûl (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411).

⁸ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Lübâbü’n-nukûl fî esbâbi’n-nüzûl*, thk. Ahmed Abdüşşâfiî (Beyrût/Lübnân: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, t.y.), 3.

miştir.⁹ Hac sûresinde yer verdiği rivayetlerin, 11'inci âyet dışında - ki buna dair müstakil bir çalışma yapılmıştır-¹⁰ tamamına, makale içerisinde farklı kaynaklara atıfla yer verildiği belirtilmelidir.

Yine bu meyanda tefsir usûlü ve ulûmü'l-Kur'ân'a dair kaleme alınan eserlerde bir bölümün esbâb-ı nüzûle ayrıldığı da belirtilmelidir. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebîr fî uşûli't-tefsîr* adlı eserinde "esbâb-ı nüzûl" başlığıyla bir faslın açılmış olması buna örnektir ve müellif, sebep-i nüzûl kalıbıyla rivayetlerin hakiki nüzûl dışında delil getirme, misal verme gibi farklı durumlarını ele almaktadır. Onun yaklaşımı, Hac sûresinin nüzûl zamanı hakkındaki ihtilafları çözme konusunda esnekliğe vurgu yapması bakımından önem arz eder.¹¹

Kur'ân'ın iç bağlamını ifade eden münâsebâtü'l-Kur'ân literatürü ve tefsirler ise bu çalışmanın diğer ayağını oluşturur. Bunun Kur'ân'ın lafız, mana ve tertip yanında ilâhî nazmından kaynaklı belâgat, fesahat ve lafız-mana dengesine vurgu yapan nazmü'l-Kur'ân'la yakından ilişkisi vardır. Durum bu olunca konu hakkında ilkin sayılması gereken eserlerden biri, Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf*¹² dıgeriyse "Kur'ân'ın tamamı, çelişki olmaması bakımından tek bir sûre gibidir."¹³ diyen Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) tefsiridir. Eserlerinde Hac sûresine ve sûrenin muhtelif âyetleri hakkındaki sebep-i nüzûl rivayetlerine yer verdiklerini belirtmek zait olsa da konuyla olan ilişkisi bakımından bunu belirtmek gerekir. Bikâî'nin (öl. 885/1480), *Nazmü'd-dürrer fî tenâsübi'l-â-y ve's-süver*¹⁴ ise hem isminde nazmı hem de münâsebâtı barındırmaktadır ve dirayet ve rivayet tefsirleri içerisinde Kur'ân'ın insicamını *Nazmü'd-dürrer*'den daha derin ve engin bir şekilde ele

⁹ Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl*, 134-137.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Coşkun, "Allah'a 'Bir Harf Üzere' İbadet Etmek Ne Demektir?", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2012), 233-250.

¹¹ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî uşûli't-tefsîr*, ed. Fethi Güngör, çev. Yahya Yaşar (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 69-82 (148-175).

¹² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Mustafa Hüseyin Ahmed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407).

¹³ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîru'r-Râzî: Mefâtîhu'l-gayb evi't-Tefsîri'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 30/719.

¹⁴ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbâvî el-Bikâî, *Nazmü'd-dürrer min (fî) tenâsübi'l-â-y ve's-süver* (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1389).

alan başka bir çalışmanın bulunmadığı ifade edilmiştir.¹⁵ Mesela münafıklığın Medine’de sosyolojik bir olgu olarak ortaya çıkması ve sûrenin 11’inci âyetinin nifakı ihsası sebebiyle Medenî olabileceği yönündeki rivayet temelli yaklaşımlara Bikâ’î’nin metin içi bağlam temelli yaklaşımı âyeti başka türlü anlamaya imkân tanımakta ve sûrenin Mekkî olma ihtimalini ortaya koymaktadır.¹⁶

Çalışmamız açısından sebep-i nüzûlü ve münâsebâtü’l-Kur’ân’ı teorik düzeyde ele alıp değerlendiren Muhammed İsa Yüksek’in *Kur’an’ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi Referansları ve Sınırları* adlı çalışması bu meyanda göz ardı edilemeyecek bir çalışmadır. Yazarın, modern dönemde dil ve tefsir alanında çalışma yapanların, Batı etkisinde kalarak bağlamı siyak, makam, muktezâ-yı hal gibi kavramlarla eşleştirme tespitinde bulunması, oldukça dikkat çekicidir.¹⁷ Sûrelerin Mekkî veya Medenî olma durumlarını, davâbit ve hasâisle tespit edebilme olanaklarını saymış olmasına rağmen Hac sûresinin ihtilaflı olduğunu belirtmesi, konumuz açısından önem arz etmektedir.¹⁸ Kitabın tanıtımı için bir yazı kaleme alan Şuayip Karataş da kitaptan hareketle, Batı etkisinde kalanların, klasik literatürün ya bağlamı ihmal ettiği ya da “siyak teorisi”nin Batılı anlamda “context” yerine geçtiği şeklinde iki uç noktaya savrulduklarının altını özellikle çizer.¹⁹ Bunun istisnası olarak Muhammed İzzet Derveze’nin (öl. 1984) *et-Tefsîru’l-hadîs*’i gösterilebilir. Süheyla Nurduhan “Nüzûl Tertibini İncelemede Oryantalist Perspektif ve İslâm Dünyasına Tesirleri (Muhammed İzzet Derveze Örneği)” adlı makalesinde Derveze’nin, Kur’ân’dan hareketle siyer çalışmaları yaptığından, oryantalist etkide kalarak gelenekte var olmayan nüzûl sırasına dayalı ilk tefsiri yazdığından; fakat eserinde ortaya koyduğu fikirlerin oryantalist bakış açısına tepki niteliğinde olduğundan bahseder.²⁰ Ancak Derveze’nin kronolojisinde Hac sûresinin yeri, oryantalist perspektifle paralellik arz eder. Câbirî’nin *Fehmü’l-Kur’âni’l-*

¹⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008), 214.

¹⁶ Bikâî, *Naẓmü’d-dürer*, 13/17.

¹⁷ Yüksek, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi*, 43.

¹⁸ Yüksek, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi*, 107-109.

¹⁹ Şuayip Karataş, “Muhammed İsa Yüksek. Kur’an’ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi: Referansları ve Sınırları. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2018, 167 s.”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)* 4/2 (30 Ekim 2020), 668-674.

²⁰ Süheyla Nurduhan, “Nüzûl Tertibini İncelemede Oryantalist Perspektif ve İslâm Dünyasına Tesirleri (Muhammed İzzet Derveze Örneği)”, *Journal of The Near East University Faculty of Theology* 11/1 (30 Haziran 2025), 166-167.

hakîm'i²¹ de nüzûl tertibine göre kaleme alınmıştır ve Kur'ân'ı siyer eşliğinde anlamayı önermektedir. Fakat onun tertibinde Hac sûresi-nin konumuna bakıldığında sûreyi konumlandığı yer,²² klasik anlayışa daha mutabık görünmektedir.

Bunlara ek olarak nüzûl kronolojisi hakkında eser telif edenlerin, rivayetlere istinaden bir sıralama yaptıkları ortadadır. Bu me-yanda İbnü'n-Nedîm'in (öl. 385/995) *el-Fihrist*'i, İbn Durays'ın (öl. 294) *Fedâilü'l-Kur'ân*'ı, Mehdi Bâzergan'ın (1907-1995) *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci* ve Esra Gözeler'in *Kur'ân Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* adlı eserlerinin de çalışmanın kaynakları arasında yer aldığı belir-tilmelidir. Çalışmanın isimleri zikredilmeyen diğer kaynaklarınsa makale içerisinde yeri geldikçe atıf yapılacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın buraya kadarki kısmında “sebeb-i nüzûl”, “nüzûl kronolojisi” ve “münâsebât” kavramlarının öne çıktığı görülmekte-dir. Bunlar bilinen kavramlar olsa da birbirleriyle olan münasebet ve metodolojik bütünlük açısından tanımlarının yapılması ve arala-rındaki alakanın daha açık bir şekilde gösterilmesi gerekmektedir.

1.1. Sebeb-i Nüzûl

“Bir yere inmek, konmak”²³ ve “hulûl etmek, girmek”²⁴ mana-sındaki “nüzûl” ile “kendisiyle herhangi bir maksada ulaşılan vasıta, bağ”²⁵ anlamındaki “sebeb” kelimelerinden müteşekkil sebeb-i nüzûl, “Hz. Peygamber'in risâleti döneminde bir olayın vuku'unu müteakiben Kur'ân'ın bir veya birkaç âyetinin, bazen bir sûresinin inmesine neden olan olaya, duruma yahut Hz. Peygamber'e bir soru sorulması üzerine soruya vahiyle cevap verilmesine” karşılık bu teriminin kullanıldığı ifade edilmektedir.²⁶

²¹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*.

²² Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, 2/477.

²³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrût/Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), “neze-le”, 2/263.

²⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), “nezele”, 9/45.

²⁵ Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muḥtârü's-Sıḥâḥ*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1420), “sebeb”, 140.

²⁶ Muhsin Demirci, *Tefsîr Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 58; Serin-su, *Kur'ân ve Bağlam*, 56.

Tefsir usûlü alanında hatırı sayılır bir yeri olan Bedreddîn ez-Zerkeşî (794/1392), *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ın ilk bahsine "Ma'rifetü esbâbi'n-nüzûl" ismini vermiş,²⁷ Süleyman el-Kâfiyecî (öl. 879/1474) de müfessirin muhtaç olduğu ilimleri sayarken doku-zuncu sırada esbâb-ı nüzûle yer vererek bunu "Kur'ân âyetlerinin nüzûl sebeplerine taalluk eden şeyleri bilmektir."²⁸ diyerek tarif etmiştir.

Süyûtî *el-İtkân*'da, İbn 'Akîle (öl. 1332) ise *ez-Ziyâde*'de Ca'berî'nin (öl. 732/1332), sebep-i nüzûl, iki kısımdır dediğini; ilkinin ibtidâen, ikincisininse bir olaya yahut bir soruya istinaden nâzil olan diye taksim ettiğini dile getirir.²⁹ Buna göre Ca'berî, mahza hidayet için gönderilen Kur'ân'ın bu umumi gayesini, sebep-i nüzûl olarak kabul etmiş görünmektedir. "*Elif, Lâ, Râ. Bu; rableri-nin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa... çıkarman için sana indirdiğimiz kitaptır.*"³⁰ âyeti, onun bu taksiminin ilk kısmına delil sayılabilir. Ancak sebep-i nüzûlle kastedilen, muayyen veya müşah-has bir sebebe istinaden vahyin gelmesidir ki âlimler bu şekilde nâzil olan âyet sayısının 500 civarında olduğunu söylemiştir.³¹ "*Sana ruh hakkında soru soruyorlar...*"³² âyetinin sebep-i nüzûlü hakkındaki rivayetler, taksimin bu ikinci kısmına delildir.³³

db | 321

Zerkeşî, müfessirlerin bu ilme ehemmiyet verdiklerinden ve konu hakkında müstakil eserler telif ettiğinden bahseder. Ona göre esbâb-ı nüzûlü uzun uzadıya anlatmaya gerek olmadığını söyleyen kimse, hata etmiştir. Çünkü teşri'de herhangi bir hükmün hikmetine vakıf olabilmek için onun öğrenilmesinde birtakım faydalar vardır.

²⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1376), 1/22.

²⁸ Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân el-Kâfiyecî, *et-Teyssîr fî kavâ'idü 'ilmi't-tefsîr*, çev. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 52., 65-67.

²⁹ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'Âmme, 1394), 1/107; Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Safâ vd. (Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât Câmi'ati's-Şârikati'l-İmârât, 1427), 1/293.

³⁰ İbrâhîm 14/1.

³¹ Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360.

³² el-İsrâ 17/85.

³³ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 299-300.

Âmmın tahsisi, hasr vehminin giderilmesi, bu ilmin faydaları arasındadır.³⁴ Demirci de bu konuda şöyle der:

“Bir âyetin ne zaman, nerede, hangi şartlar içinde ve hangi olayla irtibatlı olarak indirildiğini bilmek, âyetin ilâhî maksada uygun şekilde yorumlanması, fikhî hükümlerin çıkarılması, teşrî hikmetinin kavranması, mübhemâtın, âyet ve sûreler arasındaki tenâsübün bilinmesi, âyette hasr veya tahsisin bulunup bulunmadığının anlaşılması bakımından önem arz eder.”³⁵

Dikkat edilecek olursa burada bir sûrenin bütünüyle ne zaman nâzil olduğuna değil de “âyet”in ne zaman nâzil olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. Öyle anlaşıyor ki buna sebep, uzun sûrelerin tek bir seferde nâzil olmaması, aynı sûre içerisinde farklı konulardan bahsediliyor olması, bu konular için farklı sebep-i nüzûl rivayetlerinin bulunması ve hususi bir problemin çözümü için bir veya birkaç âyetten müteşekkil bir makta‘ın/âyet kesitinin bulunmasıdır. Nitekim esbâb-ı nüzûl konusunu ele alan çalışmalarda bu hususlara değinildiği görülür.

322 | db

1.2. Nüzûl Kronolojisi

Grekçede “zaman” anlamındaki “chronos”la “mantık” anlamındaki “logos” kelimelerinden oluşan kronoloji,³⁶ Türkçeye Fransızcadaki “chronologie”den geçmiştir ve Türk Dil Kurumu’na göre “zaman bilimi, zaman dizini” anlamına gelir.³⁷ Tanımdan anlaşılacağı üzere kelime, olayların oluş zamanını sırasıyla ifade etmek için kullanılır. Zıddı anakronizmdir. Anakronizm, olayları oluş sırasına göre değil de tersine, karışık veya yanlış bir şekilde sıralamayı ifade eder.³⁸

Mesele, Kur’ân özelinde düşünüldüğünde Mushaf tertibinin -yanılgı değil; fakat karmaşık olduğu anlamında- anakronik olduğu izahtan varestedir. Çünkü Mushaf’ta sûreler, iniş sırasına göre düzenlenmemiştir. Bununla alakalı dini bir yükümlülük de yoktur. Konumuz olan Hac sûresi ve haccın İslam’da farz oluşu örnek verilecek olursa önce Hac sûresinin nüzûlü sonra haccın farziyeti şek-

³⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 122-123.

³⁵ Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, 11/360.

³⁶ IENSTITU, “Kronoloji Nedir? Kronolojik Ne Demek?” (07 Temmuz 2025).

³⁷ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “kronoloji” (Erişim 07 Temmuz 2025).

³⁸ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “anakronizm” (Erişim 07 Temmuz 2025).

lindeki sıralama kronolojik; fakat önce haccın farziyeti sonra Hac sûresinin nüzûlü şeklindeki sıralama ise anakroniktir. Çünkü kaynaklarda hac, Medenî olan Bakara sûresindeki *وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ* “Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın!”³⁹ âyeti yanında Âl-i ‘İmrân sûresindeki *وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا* “Oraya yol bulup gidebilen kimsenin o evi haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır.”⁴⁰ âyetleriyle farz kılınmıştır.⁴¹

Bu tanımlardan hareketle sebep-i nüzûl ve nüzûl tertibi arasındaki ilişkinin; (i). sebep-i nüzûl, âyetin veya sûrenin iniş zamanını tespit, (ii). kronoloji bu tespit edilen zamana göre inen âyet ve sûrenin bir sıraya konulması olarak ifade edilebilir.

1.3. Münâsebât

Münâsebâtla olan içiçeliği sebebiyle modern bir kavram olan bağlamdan başlarsak; “bağlam, bir ifade veya metinde birbirini takip eden ses, kelime ve ibarelerin oluşturduğu bütün” olarak tarif edilir.⁴² Metin içi (dil, konu) ve metin dışı (tarihi, kültürel) bağlam olmak üzere ikiye ayrılır. Kur’ân kelimelerinin, cümlelerinin ve pasajlarının birbiriyle olan anlam ilişkisi, metin içi bağlamı ifade ederken bir âyetin veya sûrenin herhangi bir olaya istinaden nâzil olduğu, dış bağlamı yani sebep-i nüzûlü ifade eder.⁴³ Bu bakımdan bağlam, sebep-i nüzûle göre daha kapsamlıdır. Kanaatimizce bir benzerini getirme konusunda insanlara meydan okuyan Ku’ân’ın metin içi bağlamdan, yani anlam örgüsünden uzak olduğunu söylemek, büyük bir iddiadır. Nitekim “Allah sözün en güzelini, manaları birbirine benzeyen ve öğütleri tekrarlanan bir kitap halinde indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisinden tüyleri ürperir.”⁴⁴ âyeti, bir yönüyle Kur’ân’ın bu anlam örgüsüne vurgu yapar.

Zerkeşî, “Bil ki münâsebet şerefli bir ilimdir.”⁴⁵ derken, Demirci de onu “birbirini takip eden kelime, cümle, âyet ve sûreler arası-

³⁹ el-Bakara 2/196.

⁴⁰ Âl-i ‘İmrân 3/97.

⁴¹ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i* (Mısır: Matbaatü Şeriketi’l-Matbûât - Matbaatü’l-Cemâliyye, 1328), 2/118; Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Heyet (Mısır: Matbaatü’s-Saâde, 1431), 4/164.

⁴² Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 30.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bk. Fatih Tiyeke, *Kur’an’ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 100-147.

⁴⁴ Gümüş vd., *Kur’an-ı Kerim ve İzahlı Meali (Türkçe Anlamı)* ez-Zümer 39/23.

⁴⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35.

daki anlam ilişkisini inceleyen bilim dalı⁴⁶ olarak tarif eder.⁴⁷ Buna göre münâsebâtın iç ve dış bağlamla irtibatlı olduğu aşikârdır. Her ikisi de farklı perspektiften anlama odaklanmaktadır. Şu farkla ki; sebep-i nüzûldeki rivayet münesebâtta yerini zihni bir gereklilik sebebiyle akla, hisse bazen de hayale bırakır.⁴⁸ Usûl kitapları incelendiğinde, bu aklın salt akıl olmadığı, kültürle ve dilin kullanımıyla yakın ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Buna göre Kur’ân’ın âyet ve sûreleri arasında sistemli bir ilişki vardır ve lafzı gibi tertibi de mu’cizdir.⁵⁰ Ancak burada tertipten kasıt, sahabenin içtihiadıyla Hz. Osman zamanında istinsah edilen ve standart hale getirilen Mushaf⁵¹ tertibi değil, vahiy ortamındaki iniş sırasıdır. Çünkü mevcut Mushaf tertibinde Hac sûresinin yeri bellidir. Oysa nüzûl kronolojisi, sebep-i nüzûl rivayetlerine dayalı dış bağlamı esas aldığından burada Hac sûresinin konumu tartışmalıdır. Münâsebât, iç bağlamdan hareketle bu tartışmayı sorgularken, klasik ve modern kaynaklar genellikle rivayet temelli bir kronoloji sunmaktadır. Bu kronolojilerde Hac sûresinin yerini tespit edebilmek için öncelikle en eskilerinden başlayarak bugüne gelmek gerekir.

324 | db

2. Nüzûl Kronolojilerinde Hac Sûresinin Yeri

İlk olarak en eski kaynağa atıfla Sülemî’nin (öl. 412/1021) İbn Şihâb ez-Zührî’ye (öl. 124/742) dayandırdığı tertibe göre Hac sûresinin Nasr ve Nûr sûrelerinden sonra Münâfikûn sûresinden önce Medine’de 19’uncu sırada nâzil olduğu bilgisine yer vermek gerekir.⁵² Buna göre sûre, oldukça geç bir dönemde Medine’de nâzil olmuştur. İbn Durays onu, 104’üncü sırada Nasr ve Nûr sûrelerinden sonra Münâfikûn sûresinden önce Medine’de nâzil olan sûreler

⁴⁶ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 212.

⁴⁷ Tanımda geçen “bilim dalı” ifadesinin hangi manada anlaşılması gerektiği konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Zakir Demir, *Tefsir Metodolojisinin Ansiklopedik Kaynakları – İbn ‘Akile el-Mekki’nin ez-Zîyâde ve’l-ihsân Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2025), 132-134.

⁴⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/35.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Necmüddîn Tûfî, *el-İksîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Muhammed Osman (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009).

⁵⁰ Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü’l-âyet ve’s-süver”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/568.

⁵¹ Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/242.

⁵² İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsih ve’l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih Dâmin (Müessesetü’r-Risâle, 1418), 42.

arasına yerleştirmektedir.⁵³ İbnü'n-Nedîm'in tertibi de İbn Durays'a yakındır. Ona göre Mekke'de 85, Medîne'de 28 sûre nâzil olmuştur ve Hac sûresi, İbn Cüreyc kanalıyla İbn Abbâs'a dayandırılan tertipte 102'nci sırada, Medîne'de nâzil olan sûreler arasında 17'nci sûredir.⁵⁴

Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî (öl. 543/1143), *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eserinde Muhammed b. Ali'nin babasına nispet ederek naklettiği rivayette 84 sûrenin Mekkî, kalanların Medenî olduğu bilgisine yer vermiş ve İbnü'l-Müseyyeb'in de benzer bir rivayeti olduğunu dile getirmiştir.⁵⁵ Ancak onun eserinde hangilerinin Mekkî hangilerinin Medenî olduğu hakkında herhangi bir bilgi yer almaz. Kâsım b. Muhammed'in Hz. Âişe'ye nispetle sadece 16 sûrenin hicretten önce Mekke'de nâzil olduğunu söylediği ifade edilirken, bu sûrelerin 'Alak, Kalem, Tebbet, Kevser, A'lâ, İnşirah, Fecr, Beyyine, 'Abese, Kadr, Rahmân, Cin, Yâsîn, Meryem ve Vakı'a olduğu belirtilir. Ardından Mücâhid'in, 85 sûrenin Mekke'de nâzil olduğunu söylediği; ancak bunlar arasında Hac sûresinin yer almadığı ifade edilmiştir. "Bu, râvînin ona nispet ettiği'dir. Fakat bunu teyit edecek herhangi bir yol da yoktur... Keşke Medine'de nâzil olanların tertibini bilseydik. Bunu bilmeden Kur'ân sûrelerinin sırasını nasıl bilebiliriz?" denilen eserde bu eksiklik, İbn Abbâs'a dayandırılan bir isnadla Hac sûresinin Medenî sûreler arasında sayılmasıyla tamamlanır.⁵⁶

db | 325

Nüzûl kronolojilerinde Hac sûresinin nerede konumlandırıldığına bakacak olursak karşımıza şu tablo çıkar:

S.	Hangi Tarikle Geldiği-İsnadı	Müellif ve Eser	Nüzûl Sıralamasındaki Yeri	Mekkî-Medenî mi Olduğu
1	'Atâ el-Hurasânî – İbn 'Abbâs	İbn Durays, <i>Feđâilü'l-Kur'ân</i>	104 (Mekkî sûre sayısı: 86)	Medenî ⁵⁷
2	Ebû Şâlih - İbn 'Abbâs	Ya'kûbî, <i>Târihu'l-Ya'kûbî</i>	89 (Mekkî sûre sayısı: 78)	Medenî ⁵⁸

⁵³ Muhammed İbnü'd-Durays, *Feđâilü'l-Kur'ân ve mâ unzile mine'l-Kur'âni bi Mekke ve mâ unzile bi'l-Medîne*, thk. Budeyr Ğazve (Şâm: Dâru'l-Fikr, 1987), 33.

⁵⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramadân (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 43.

⁵⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Me'âfirî, *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Âişe Abdurrahmân (Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1413), 11.

⁵⁶ Me'âfirî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 12-13.

⁵⁷ Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: Kuramer, 2016), 61.

⁵⁸ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 65.

3	Ebû Şâlih - İbn 'Abbâs	İbn 'Aţîyye'den iktibasla Atrhur Jeffery, <i>Muḳaddi- metân fi'l-Ḳur'ân</i> ; Neal Robinson, <i>Discovering the Qur'an</i> ⁵⁹	23 (Mekkî sûre sayısı 83, Medenî sûre sayısı 30)	Mekkî ⁶⁰
4	İbn Cureyc - 'Atâ el- Ḥurasânî – İbn 'Abbâs	İbnü'n-Nedîm, <i>Kitâbü'l-Fihrist</i>	102 (Medine döneminde 17'nci sırada. Mekkî sûre sayısı 85)	Medenî ⁶¹
5	Câbir b. Zeyd, Ḳatâde ve 'Alî b. Ebî Talḥa	Suyûtî, <i>el-İtḳân</i>	94 (Mekkî sûre sayısı 85 olup Medenî sûreler Tevbe ile bitmektedir ama eksiktir.)	Medenî ⁶² (Ḳatâde'ye göre 8, Ebû Talḥa'ya göre Medi- ne'de inen 7'nci sûre- dir.)
6	Yezîd en- Naḥvî – 'İkrime ve Ḥasenü'l- Başrî	<i>Beyḥaḳî, Delâilü'n- nübüvve</i>	102 (Mekkî sûre sayısı 82)	Medenî ⁶³
7	Gustav Weil (öl. 1889)	<i>Historisch-Kritische Einleitung in Koran</i>	96 (Mekkî sûre sayısı 91)	Medenî ⁶⁴
8	Theodor Nöldeke (öl. 1930)	<i>Geschichte der Qorâns</i>	107 (Mekkî sûre sayısı 90)	Medenî ⁶⁵
9	William Muir (öl. 1905)	<i>The Corân: Its Composition and Teaching and the Testimony it Bears to the Holy Scriptu- res</i>	85 (Mekkî sûre sayısı 91, Muavvizzeteyn: belirsiz)	Mekkî ⁶⁶
10	Régis Blachère	<i>Le Coran</i>	109 (Mekkî sûre sayısı 92)	Medenî ⁶⁷

⁵⁹ Neal Robinson, *Kur'an'ı Keşfetmek*, ed. Mustafa Öztürk, çev. Süleyman Kalkan (İstan-
bul: Kuramer, 2018), 105.

⁶⁰ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 67.

⁶¹ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 71.

⁶² Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 78, 83, 85.

⁶³ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 82.

⁶⁴ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 132.

⁶⁵ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 139.

⁶⁶ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 151.

⁶⁷ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, 184.

11	Mehdi Bâzer- gan	<i>Kur'an'ın Nüzûl Süreci</i>	103 (Mekkî sûre sayısı 90)	Medenî ⁶⁸
----	---------------------	-------------------------------	----------------------------	----------------------

Tablo 1: Nüzûl kronolojilerinde Hac sûresinin nerede konumlandırıldığını gösterir tablo

Nüzûl kronolojisi yapan klasik kaynaklara ve modern Kur'an araştırmacılarının yaklaşımlarına bakılırsa Hac sûresinin Medenî olduğu söylenmelidir. Tabloya göre bunun istisnaları, A. Jeffery ve W. Muir'dir ki bu ikisi sûrenin Mekkî olduğunu söylemiştir. Tablo bize, 23'üncü sırayla 109'uncu sırada nâzil olan bir Hac sûresinden bahsetmektedir. Bu ise konu hakkındaki ihtilafın ne kadar derin olduğuna işaret eden bir emare olarak okunabilir. Bu ihtilafın temel nedeni, kronolojik tertiplerin büyük ölçüde sebab-i nüzûl rivayetlerine dayanmasıdır. Dolayısıyla sûrenin nüzûl zamanını belirlemede en kritik deliller, doğrudan âyetlerin iniş sebeplerini bildiren hadis ve tarih rivayetleridir. Suyûtî'nin *Lübâbü'n-nuķûl*'ü de bu doğrultudadır. O halde bu rivayetleri inceleyerek tablodaki sıralama farklılıklarının kökenine daha yakından bakmak gerekir.

3. Hac Sûresinin Nüzûl Zamanına İşaret Eden Hadisler ve Bunların Değerlendirilmesi

Bu başlık altında önce hadis, tefsir, siyer, meğâzî ve tarih kitaplarında Hac sûresinin sebab-i nüzûlünü bildiren ya da buna işaret eden rivayetlere yer verilecek, ardından bunlar değerlendirilecektir. İlk rivayet şöyledir:

‘İmrân b. Huşayn “Biz, Allah Resulüyle (s.a.v.) beraber bir seferdeydik. Ona *وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ بَآئِلُهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ*’ âyetleri (el-Hacc 22/1-2) kısmına kadar nâzil oldu.’ demiştir.⁶⁹ Rivâyetler içerisinde en meşhur olanı budur ve pek çok müfessir sûrenin başında sebab-i nüzûl olarak bu rivayete yer vermiştir.⁷⁰ Ancak şu farkla ki; hadisin diğer varyantlarında “nâzil oldu” yerine başka ifadeler yer almaktadır. Mesela bunlardan birinde “Hz. Peygamber

⁶⁸ Mehdi Bâzer-gan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, çev. Yasin Demirkıran - Feyzullah Muhammed (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 34.

⁶⁹ Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *es-Sünen*, thk. Heyet (Riyâd: Dâru'l-Âlûke, 1433), 6/309 (No. 1460).

⁷⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hecr, 1422), 18/559-560; Ahmed en-Nisâbü'rî es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*, thk. Heyet (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436), 7/6; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'ânîl-'azîm*, ed. Sâmî es-Sellâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1420), 5/391.

(s.a.v.), sûrenin başından itibaren وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ'e kadar iki âyeti, sesini yükselterek okudu."⁷¹ şeklindedir.

İkinci rivayet, sûrenin 19'uncu âyeti hakkındadır. Buna göre, Kays b. 'Ubâde, "Ebû Zerr'in حَدَّانِ حَصْمَانِ احْتَصَمُوا فِي رَجْمٍ (el-Hacc 22/19) âyetinin, Bedir'de mübareze eden üçe-üç [şu 6] kişi hakkında nâzil olduğu konusunda yemin ederim dediğini işittim." demiş ve onların Hamza, 'Ubeyde b. Hâris ve Ali (r. anhüm) ile (müşriklerden) Rebî'a'nın iki oğlu 'Utbe, Şeybe ve Velîd b. 'Utbe olduğunu söylemiştir.⁷²

Üçüncü olarak; İbn 'Abbâs'tan rivayet edildiğine göre o, Nebî (s.a.v.) Mekke'den çıkarıldığında Ebûbekr'in (r.a.) -istirca' ederek- "Muhakkak helak olacaklar." dediğini ifade etmiştir. Bunun ardından اِدْنِ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بَأْهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ (el-Hacc 22/39) âyeti nâzil olmuş, İbn 'Abbâs da savaş hakkında nâzil olan ilk âyetin bu olduğunu söylemiştir.⁷³

328| db

Son olarak; Abdullah'tan -Abdullah İbn Abbâs'ı kastediyor- rivayetle o, Allah Resulünün (s.a.v.) insanlara [alenen] okuduğu ilk sûrenin Hac (sûresi) olduğunu söylemiş ve ardından: "Onu okuduğunda secde etti, bir kişi hariç orada bulunanlar da secde etti. O bir kişi ise yerden toprak alıp ona secde etti. Onun kafir olarak öldürüldüğünü gördüm." diye eklemiştir. Hadisin başka bir varyantında Abdullah, aynı şeyi Necm (sûresi) hakkında da söylemiş ve benzer şeyleri dile getirmiştir.⁷⁴

Hadis kitaplarında geçen rivayetler bunlardır ve bu rivayetler bütünüyle Hac sûresinin ne zaman nâzil olduğunu değil, sadece sûredeki birkaç âyetin ne zaman nâzil olduğunu bildiren rivayetlerdir. Buna göre Hac sûresi için nüzûl sebebi zikredilen âyetler 1-2, 19, 39 ve 52 olmak üzere toplamda 5 âyettir. Bu 5 âyetin 4'ü, sûrenin Medenî olduğuna delalet ederken sadece 52'nci âyet Mekki olduğuna delalet etmektedir. Şöyle ki:

⁷¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsne'd*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hecr, 1419), 2/173 (No. 874).

⁷² Horasânî, *es-Sünen*, 6/321 (No. 1470).

⁷³ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasen Şelebî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1421) "Cihâd" (No. 4278).

⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 1411), 2/76 (No. 2376).

Kaynaklarda 1 ve 2'nci âyetin ne zaman nâzil olduğunu bildiren hadisin ilk râvisi sahabeden 'İmrân b. Husayn, hicrî 7. yılda, Hayber'in fethi esnasında Ebû Hureyre'yle birlikte Müslüman olmuştur.⁷⁵ Bu, sûrenin en erken bu tarihten sonraki bir zamanda nâzil olmuş olmasını gerektirir. Dolayısıyla sûre Medenî olmalıdır. Sûrenin 19'uncu âyeti, Bedir'de mübareze edenler hakkında nâzil olmuş ve cihada izin veren 39'uncu âyet, hicretten sonra Müslümanlar Medine'de güçlenince emredilmiştir. Bunlar sûrenin Medenî olduğunun delilleridir. Fakat Ğarânik hadisesi Mekke'de olduğu için, 52'nci âyet Mekkî olmalıdır.

Genellikle çıkarımlar bu doğrultudadır. Görebildiğimiz kadariyle tefsirlerde bu sayılanlara ilave birkaç sebep-i nüzûl rivayeti daha vardır. Sayıyı iki katına çıkaran sadece Mukâtil b. Süleymân'dır. O, Hac sûresini Mekkî kabul etmesine rağmen 10 âyeti bundan istisna ederek 1-2, 11,⁷⁶ 19, 25, 39-40, 54 ve 58-59. âyetlerin Medenî olduğunu ifade etmiştir. 58 ve 59'uncu âyetlerle alakalı olarak; Medine'de Müslümanlardan bir topluluk Hz. Peygamber'e gelmiş ve "Biz müşriklerle savaşıyor, onları öldürüyor; fakat şehit olmuyoruz. O zaman bizim için şehitlik yok!" dediklerinde Allah (c.c.) onları 57'nci ayette kendilerinden bahsedilen Medine'ye hicret edenlere ve Allah yolunda savaşanlara katmış ve toptan cennete ortak ettiğini bildiren "*And olsun ki Allah onları hoşnut olacakları bir yere koyacaktır...*"⁷⁷ âyetini (ve devamındaki âyeti) indirmiştir.⁷⁸ O halde sûrenin 58 ve 59'uncu âyeti de ona göre Medenî'dir.

Taberî'ye gelince o, "Mekkî'dir" veya "Medenî'dir" diye sûreyi bir tasnife tabi tutmaz; ama sûrenin 31'inci âyetini tefsir ederken şu bilgiye yer verir ki bu, bir sebep-i nüzûl bilgisidir: Cahiliyede Müdarlılar'dan bir topluluk hacceder, kendilerini "Hanifler" olarak isimlendirirdi. Allah (c.c.) "*Allah'a ortak koşmaksızın onun birliğini tanıyan hanif müminler olun!*"⁷⁹ âyetini indirmiştir.⁸⁰

⁷⁵ Ali Yardım, "İmrân b. Husayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 22/232.

⁷⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1423), 3/117.

⁷⁷ el-Hac 22/58.

⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/134.

⁷⁹ el-Hac 22/31.

⁸⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 3/106.

Siyer, meğâzî ve tarih kitaplarında, nüzûl sebebi zikredilen âyetler, hadislerde ve tefsirlerde zikredilenlerden farklı değildir; fakat onlardaki anlatım, bazı yönleriyle hadislerden ayrışır. Bunları mukayeseli olarak değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz:

Hac sûresinin kronolojik olarak ilk nâzil olan âyeti, Ğarânik hadisesiyle ilişkilendirilen 52'nci âyetidir. Çünkü tarihi kayıtlarda olayın nübüvvetin 5'inci yılında vuku bulduğu nakledilmektedir.⁸¹ İbn İshâk, Habeşistan'a hicret eden Müslümanların, Kureyş'in Müslüman olduğunu ve Allah'a secde ettiklerini duyuncaya kadar Habeşistan'da kaldıklarını nakleder. Necm sûresi nâzil olunca Hz. Peygamber onu insanlara okumuş, Müslüman ve müşrik orada bulunan herkes sessizce Peygamber'i (s.a.v.) dinlemiş, *“Gördünüz mü o Lât ve 'Uzzâ'yı”*⁸² âyetine gelince bir bağırış olmuştur. İnsanlar şeytanın secili sözlerine meylederek dinden dönmüş ve “Valahi biz, bizi Allah'a yaklaştırmaları için o putlara tapmaktayız.” diye şeytanın telkini olan “Onlar yüce kuğulardır ve onların şefaati umulur.” sözlerini dillerine dolamışlardır. Bu durum Hz. Peygamber'e ağır gelmiş, nitekim Cebrâil (a.s.) de ona “Allah'tan sana getirmedığım bir şeyi insanlara okudun!” demiştir. Resûlullâh (s.a.v.) bu duruma çok üzülünce Allah (c.c.) *“وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَكَّنَّا إِلَى الشَّيْطَانِ فِي أُمْنِيَّتِهِ”* *“Senden önce gönderdiğimiz hiçbir elçi ve peygamber yoktur ki bir şey yapmak arzu ettiğinde arzusunu gerçekleştirmede şeytan onu oyalamaya kalkışmasın...”*⁸³ (el-Hac 22/52) âyetini indirmiştir.⁸⁴

Dikkat edilecek olursa bu anlatımda Necm sûresinin nâzil oluşuyla Hac sûresinde yer alan *“وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ”* âyeti arasında, okuyucu açısından fasıla yok denecek kadar az bir zaman vardır. Sibt İbnü'l-Cevzî (öl. 654/1256) de Habeşistan'a hicret eden Müslümanların Mekke'ye dönüş sebeplerini anlatırken farklı lafızlarla aynı hâdiseyi nakletmiş ve aynı şeylere vurgu yapmıştır.⁸⁵

⁸¹ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi* (İstanbul: Kuramer, 2018), 355-359.

⁸² en-Necm 53/19.

⁸³ el-Hac 22/52.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî: Sîretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zükkâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1398), 177-178.

⁸⁵ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. Heyet (Dimaşk/Suriye: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1434), 3/106-107.

Hatırlanacağı üzere konuyla alakalı hadisler nakledilirken Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 405/1014) *el-Müstedrak 'ale's-Sahîhayn*'ından iktibasla yer verilen rivayette Hz. Peygamber'in insanlara alenen okuduğu, dinlediklerinde insanların Allah'a secde ettikleri ilk sûrenin Hac sûresi olduğu ifade edilmekteydi. Ğarânik hadisesi de bu esnada vuku bulmuştu. Olay aynı olmasına rağmen İbn İshâk ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin anlatımında Hz. Peygamber'in Necm sûresini okuduğu dile getirilmektedir. Bezzâr (öl. 292/905) da *Müsned*'inde -hadiste kusur olabileceğini dile getirerek bu iki tarihîyi doğrular nitelikte Hz. Peygamber'in Necm sûresini okuduğunu belirtmektedir.⁸⁶ Bu anlatılanlar ister istemez şunları düşündürmektedir:

Ğarânik hadisesi Hz. Peygamber Hac sûresini okurken meydana gelmişse bu esnada oluşan yanlış anlamayı tashih için *وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ* âyetinin indirilmiş olması makuldür ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin rivayetine itimat edilebilir. Fakat buna itimat edildiği takdirde karışımıza üç problem çıkar. Birincisi, Ğarânik hadisesinin vaki olmasıyla Hac sûresi arasında müşterek bir konu birliğinin olmaması; ikincisi, diğer tüm nakillerde Ğarânik hadisesinin Necm sûresiyle ilişkilendirilmiş olması ve üçüncüsü de Nîsâbü'rî'nin sûrenin Medenî olduğuna delil sayılan 'İmrân b. Husayn rivayetine yer vermesine⁸⁷ binaen karmaşık bir durumun ortaya çıkmasıdır.

Hac sûresi 52'nci âyetin Necm sûresiyle ilişkilendirilmesi de şunları akla getirmektedir: Ğarânik hadisesi gibi önemli bir olayı tashih etmek için indirilen *وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ* âyeti neden Necm sûresinde değil de Hac sûresinde yer almıştır? Âyet tertipleri tevkiî olduğu ya da *هَؤُلَاءِ هَؤُلَاءِ* ifadeleriyle biten bir âyetin *هَؤُلَاءِ* gibi ifadelerle biten bir sûre içerisinde fasıla yönünden uyumsuz olacağı için mi? Ancak bunun Kur'ân'da istisnaları vardır.⁸⁸ Eğer bu ihtimallerden herhangi biri değilse "Senden önce gönderdiğimiz hiçbir elçi ve peygamber yoktur ki bir şey yapmak arzu ettiğinde arzusunun gerçekleşirmede şeytan onu oyalamaya kalkışmasın..."⁸⁹ (el-Hac 22/52)

⁸⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Muhtaşaru zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr*, thk. Sabri b. Abdülhâlik Ebû Zerr (Lübnân: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfe, 1412), 2/109 (No. 1510).

⁸⁷ Nîsâbü'rî, *el-Müstedrak*, 4/611 (No. 8695).

⁸⁸ en-Nisâ 4/25-27, 175-176; el-Müzzemmil 73/19-20.

⁸⁹ el-Hac 22/52.

âyeti, Ğarânik hadisesine cevap olmak için içtihatla sebep-i nüzûl formatına mı evrilmiştir?

Bu sorunun cevabına geçmeden önce şunu belirtmek gerekir: Mukâtil b. Süleymân Ğarânik hadisesini anlatırken makam-ı İbrâhîm'de namazı esnasında Hz. Peygamber'i bir uyuklama aldığını ve uykunun tesiriyle Lât, Menât ve 'Uzzâ hakkında Hz. Peygamber'in "Bunlar şefaati umulan yüce kuğulardır." dediğini nakleder.⁹⁰ Bize göre içeriği bu şekilde olan bir olayın meydana gelmesi, "Eğer o peygamber bizim adımıza birtakım sözler uydurmuş olsaydı onu bütün kuvvetimizle yakalar sonra da onun can damarını koparırdık."⁹¹ âyetlerine istinaden ihtimal dışıdır. Zemahşerî, Hz. Peygamber'e nispet edilen "Bunlar şefaati umulan yüce kuğulardır." sözünü şeytanın söylemiş olabileceğini, Allah'tan bir sına olarak da şeytanın buna imkân bulduğunu dile getirir.⁹² Apaydın ise Ğarânik'in mahiyetinin meçhul olmakla birlikte Kureyş'in Ka'be'yi tavaf ederken -İbnü'l-Kelbî'den (öl. 204/819 [?]) nakille- "Lât'a, 'Uzzâ'ya ve üçüncüleri Menât'a and olsun ki bunlar şefaati umulan yüce kuğulardır." dediklerini, putları Allah'ın kızları saydıklarını, buna binaen de Kur'ân'ın "Ne dersiniz Lât ve 'Uzzâ'ya ve diğer üçüncüsü Menât'a? Demek oğlanlar sizin kızlar onun öyle mi?"⁹³ şeklinde nâzil olduğunu ifade eder.⁹⁴ İşte bu izahlar, ... مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ ... âyetinin sebep-i nüzûlünün Ğarânik hadisesi değil de Ğarânik'e cevap olmak üzere içtihatla sebep-i nüzûl formatına sokulmuş olma ihtimallerini kuvvetlendiren yorumlardır.

Ğarânik hadisesiyle Hac sûresi 52'nci âyet arasında kurulan bu alakanın garipliği kadar sûrenin Medenî olduğuna delil sayılan 1 ve 2'nci âyetlerinin sebep-i nüzûl rivayetleri de bir o kadar gariptir. Şöyle ki; önce, sûrenin, tamamen tersine bir akış seyri içerisinde nâzil olduğu tablo karşımıza çıkar. Rivayetlere göre sûrenin en son inen âyetleri, 1 ve 2'nci âyetleridir. Sûre, önce ortadan sonraki bir âyetle inmeye başlamış (el-Hac 22/52), ardından cihada ilk defa izin veren âyeti nâzil olmuş (el-Hac 22/39), sonra Bedir'de 3'e 3

⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/132.

⁹¹ el-Hâkka 69/44-46.

⁹² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 4/564-565.

⁹³ en-Necm 53/19-20.

⁹⁴ Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, 356-359.

mübareze edenlerle alakalı âyetler (el-Hac 22/19), sonra -bir rivayete göre Benî Müstalik,⁹⁵ başka bir rivayete göre de- Hayber seferi esnasında 1 ve 2'nci âyetler nâzil olmuştur. Ayrıca 1 ve 2'nci âyetlerin nüzûl sebebini bildiren rivayetin sahabeden ilk ravisi olan 'İmrân b. Husayn'ın müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'le bir sefere katılması ve bu âyetlerin nüzûlüne şahitlik etmesi, imkân dahilinde görünmemektedir. Bu ihtimal Benî Mustalik Gazvesi'ni devre dışı bırakır. Buna göre sûrenin ilk inen âyetleriyle son inen âyetleri arasında (Ğarânik hadisesinin meydana geldiği nübüvvetin 5'inci yılı olan 615'ten hicretin 7'nci yılı olan 629'a kadar) 14 yıl vardır. Oysa sûreler içerisinde en uzun sürede nâzil olan Bakara sûresidir ve neredeyse Medine döneminin tamamını kapsar.⁹⁶ Fakat gerçekten rivayetlerdeki tarihlendirmeler ve kullanılan sebeb-i nüzûl ifadeleri doğruysa Hac sûresi, Bakara sûresinden daha uzun bir sürede nâzil olmuş demektir ki bu, garipsenecek bir durumdur.

İkinci olarak, 1 ve 2'nci âyetlerle alakalı 'İmrân b. Husayn'dan rivayet edilen hadisin farklı versiyonlarında "fe nezelet"⁹⁷ ifadesi yerine başka ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birine göre bir sefer esnasında sahabe birbirine yakın yürürken Hz. Peygamber sesini yükseltmiş ve sûrenin ilk iki âyetini okuyarak o dehşetli günün hangi gün olduğunu sormuştur.⁹⁸ O halde rivayetle alakalı 3 ihtimal karşımıza çıkar:

1. 'İmrân b. Husayn, bu âyetleri ilk defa işittiği için âyetlerin o esnada nâzil olduğunu zannetmiştir. Tâhir b. 'Âşûr bu görüştedir.⁹⁹

2. Humeydî (öl. 219/834) bu hadisi, İbn Cüd'ân ve Hasenü'l-Basrî tarikiyle 'İmrân b. Husayn'a نَزَّلَتْ ifadesiyle nispet etmiştir.¹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde olduğu gibi daha başka kaynak-

⁹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/113.

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Emin Işık, "Bakara Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/526.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şu'ayb el-Arnaût - vd. (Müessesetü'r-Risâle, 1421), 33/114 (No. 19884).

⁹⁸ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1415), 18/144 (No. 306).

⁹⁹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 17/182.

¹⁰⁰ Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hasen Selîm (Dımaşk/Suriye: Dâru's-Segâ, 1996), 2/80 (No. 853).

larda da söz konusu rivayet kitaplara sebep-i nüzûl rivayeti olarak geçmiştir.

3. Aslında sûre çok daha önce nâzil olmuştur. Fakat içinde bulunulan seferin/yolculuğun meşakkati karşısında Hz. Peygamber onlara bundan daha büyük bir meşakkatin kıyamet günü olacağını hatırlatmak istediği için sûrenin ilk iki âyetini okuyarak takvayı emretmiştir.¹⁰¹ Bu, ilk maddede yer alan Tâhir b. 'Âşur'un görüşüyle mutabık olduğu kadar Mekki sûrelerin hasâisi arasında sayılan kıyamet, cennet ve cehennem tasvirlerini içinde barındırmasıyla da mutabıktır.¹⁰² Nitekim hadisin farklı versiyonlarında تَقَارَبْتُمْ yerine تَقَارَبْتُمْ ve تَقَارَبْتُمْ ifadelerinin¹⁰³,¹⁰⁴ kullanılmış olması, sûrenin o esnada nâzil olmadığının delili sayılmıştır.¹⁰⁵

1 ve 2'nci âyetlerin nüzûl zamanı konusunu bu şekilde karara bağladıktan sonra 19 ve 39'uncu âyetlerin sebep-i nüzûl rivayetlerinin de benzer bir durum arz ettiğini söylemek gerekir. 19'uncu âyetle alakalı Ebû Saîd el-Horasânî'nin *Müsned*'indeki hadiste Kays b. 'Ubâde'nin, "Ebû Zerr'in حَدَّانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَجْمٍ (el-Hacc 22/19) âyetinin, Bedir'de mübareze eden üçe-üç [şu 6] kişi hakkında nâzil olduğu konusunda yemin ederim." dediğine yer verilmişti. Fakat Tayâlisî (ö. 204/819) Ebû Zerr'in (r.a.): "Bu âyetin 'kimin hakkında nâzil olduğuna yemin edecek olsaydım' ancak şu altı kişi hakkında nâzil olduğuna yemin ederdim." şeklinde bir ifade kullandığını dile getirmiştir.¹⁰⁶ İşte bu karine, sûrenin 19'uncu âyetinin Bedir savaşı-ndan önce nâzil olma ihtimaline işaret etmektedir.

Câbirî ise meseleyi sebep-i nüzûl rivayetleri ve onların sıhhati üzerinden ele almaz. Bütünüyle farklı bir perspektiften bakarak "Bağlam itibarıyla (tartışan iki gruptan) ilki inkarcılardır ve bunların sonu cehennemdir. İkinci grup ise iman edip salih amel işleyenlerdir ve bunların sonu da cennettir."¹⁰⁷ der. Yahyâ b. Sellâm da sûreyi Medenî kabul etmesine rağmen ilgili âyeti öncesiyle (el-Hacc 22/18) ilişkili bir şekilde yorumlayarak hasımlardan birinin ehl-i

¹⁰¹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 4/500.

¹⁰² Yüksek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi*, 109.

¹⁰³ Nesâî, *es-Sünen*, "Tefsîr" (No. 11277).

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/134 (No. 19900).

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/141.

¹⁰⁶ Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/387 (No. 483).

¹⁰⁷ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, 2/491.

kitap, diğerinin müminler olduğunu ve bu toplulukların birbirleriyle tartıştıklarını ifade ettikten sonra dünyada asla karşılaşmamış olsalar bile kıyamet günü mümin ve kafir herkesin Allah hakkında tartışacağını belirtir.¹⁰⁸ Bu durumda âyetle alakalı olarak; 1. indi, 2. yemin edecek olsaydım tabirlerinin kullanılması ve 3. bağlamı merkeze alarak âyeti yorumlama şeklinde 3 farklı görüş ortaya çıkmaktadır ki âyetin nüzûl sebebi rivayetleri bunlardan sadece birisidir.

Rivayetlerde İbn ‘Abbâs’ın “cihad hakkında nâzil olan ilk âyet” dediği 39’uncu âyetle alakalı yorumlarsa şöyledir: Mücâhid (öl. 103/721), müminlerin Medine’ye hicret etmek üzere Mekke’den ayrıldıklarını ve Kureyşli müşriklerin onları takip etmeye başladıklarını belirtir. Bunun üzerine Allah (c.c.) اِنَّ الَّذِيْنَ يُفَاتِلُوْنَ بِاَنفُسِهِمْ ظُلُمًا *“Kendileriyle savaşılan müminlere zulme uğramış olmaları sebebiyle savaşma izni verilmiştir.”* âyetini indirmiş, onlar da Kureyşli müşriklere mukavemet ederek savaşmışlardır.¹⁰⁹ Öyle anlaşıyor ki âyetin nüzûlü hicret esnasında vuku bulmuştur. Bu sayede Müslümanların Medine’ye hicretine müşrikler mâni olamamıştır. Kâdî Abdülcebbar da devamındaki âyetle alaka kurarak sûrenin Mekki olduğunu söylemektedir. Ona göre اَلَّذِيْنَ اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ *âyeti*, Mekki olan Hac sûresinde yer alır. Çünkü Müslümanlar o zaman çok zayıftılar ve buna istinaden Allah (c.c.) onları, *“Onlar, ‘Rabbimiz Allah’tır.’ dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılanlar...”* diye nitelemiştir. Halbuki Müslümanlar Medine’de kuvvetlidir ve Mekke’dekinin benzeri bir durum orada vaki olmamıştır.¹¹⁰ Bu yorumlar, İbn ‘Abbâs’ın, Nebî (s.a.v.) Mekke’den çıkarıldığında Ebûbekr’in (r.a.) “Muhakkak helak olacaklar.” şeklindeki beyanıyla¹¹¹ da mutabık görünmektedir.

Bunlara ilaveten *“İnsanlardan Allah’a sadece bir yönden kulluk eden vardır.”*¹¹² âyetinin münafıklığa vurgu yaptığını, münafıklığın da bir olgu olarak Medine’de ortaya çıktığını gerekçe göstererek sûrenin ya da sûredeki bu âyetin Medenî olduğunu ileri sürenler

¹⁰⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, 1/359.

¹⁰⁹ Ebû’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekki el-Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm (Mısır: Dâru’l-Fikri’l-İslâmiyyi’l-Hadîse, 1410), 482.

¹¹⁰ Ebû’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *Teşbîtü delâ’ili’n-nübüvve*, thk. Abdülkerim Osman (Beyrût/Lübnân: Dâru’l-Arabiyye, 1386), 1/44.

¹¹¹ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Heyet (Kâhire: el-Mektebetü’t-Ticâriyye, 1348) “Cihâd” (No. 3085).

¹¹² el-Hac 22/11.

olmuştur. Mukâtil b. Süleymân bunlardandır.¹¹³ Mâverî (öl. 450/1058) de İbn Abbas'a isnadla onun 11'inci âyeti Medenî diye nitelediğini söyler.¹¹⁴ Ancak âyetin, vaktiyle tevhidi benimsediği halde Hz. Peygamber tebliğe başladıktan sonra onu inkâr eden Mekkeli Şeybe b. Rebîa hakkında nâzil olduğu rivayeti de vardır.¹¹⁵ Ayrıca insan her yerde insandır ve çaresizlik anında Allah'a sığınmak, rahata kavuşunca sıkıntısını, dolayısıyla da yalvardığı yaratıcıyı unutmak gibi zaafarla maluldür.¹¹⁶ Bîkâî, âyet ve sûrenin Mekkî-Medenî olmasından bağımsız olarak insanın, iman yahut inkâr arasındaki tereddüt halini, sûrenin baş tarafındaki kıyamet sarsıntısına ve ganimet gördüğünde almak için koşan, tehlike anındaysa firar edip kaçmak için fırsat kollayan askerin durumuna benzettir.¹¹⁷ Sosyolojik bir vak'a olarak Kur'ân'da onlara "münafık" isminin münasip görülmesi daha sonra inen bir sûre vesilesiyle olmuştur.¹¹⁸

Sûre hakkında konuyla alakalı her bir tartışmaya bu şekilde yer verildiği takdirde makale hacminin bir hayli artacağı kesindir. Buna istinaden tartışma ve değerlendirmeleri bir kenara bırakıp sûrenin Mekkî veya Medenî olduğu konusunda daha önce görüşlerine yer verilmemiş bazı müfessirlerin sûreyi ne şekilde nitelendirdiğini bir tablo üzerinde göstermek isteriz. Buna göre karşımıza şu çıkar:

S.	Müfessir	İfadesi	Açıklaması	Karar
1	Abdürrezzâk es-San'ânî (öl. 211/826-27)	سُورَةُ الْحَجِّ وَهِيَ مَدَنِيَّةٌ. ¹¹⁹		Medenî
2	Begâvî (öl. 317/929)	مَكِّيَّةٌ. ¹²⁰	غَيْرَ آيَاتٍ مِنْ قَوْلِهِ: هَذَانِ خُصْمَانِ إِلَى قَوْلِهِ وَهُنَا	Mekkî

¹¹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/112-113.

¹¹⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/5.

¹¹⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-aşim*, thk. Es'âd et-Tîb (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 13/700; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, thk. Heyet (b.y.: Mecmûatü Buhûsî'l-Kitâbi ve's-Sünne, 1429), 4852.

¹¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Coşkun, "Allah'a 'Bir Harf Üzere' İbadet Etmek Ne Demektir?", 238.

¹¹⁷ Bîkâî, *Naẓmü'd-dürrer*, 13/16-17.

¹¹⁸ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, 2/490.

¹¹⁹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *et-Tefsîr*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 2/396.

¹²⁰ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420), 3/322.

3	Semerkindî (öl. 373/983)	مكية وهي سبعون وخمس آيات. ¹²¹	وثلاث آيات مدنية	Mekkî
4	İbn Ebî Zemenin (öl. 399/1008)	وهي مدنية كلها. ¹²²	إلا أربع آيات مكيات	Medenî
5	Sa'lebî (öl. 427/1035)	سورة الحج مكية. ¹²³	غير ست آيات نزلن بالمدينة	Mekkî
6	Vâhidi (el-Vecîz & el-Basît) (öl. 468/1076)	(يا أيها الناس) قال ابن عباس: يريد أهل مكة. ¹²⁴		Mekkî
7	Cürcânî (öl. 471/1078-79)	مكية. ¹²⁵	وعن عطاء: إلا ثلاث آيات نزلن في ثلاثة من المؤمنين: حمزة وعلي وعبيدة، وثلاثة من الكافرين: عتبة وشيبة والوليد بن عتبة	Mekkî
8	Sem'ânî (öl. 489/1096)	هي مدنية. ¹²⁶	إلا آيات فيها نزلت بمكة.	Medenî
9	İbn 'Atiyye (öl. 541/1147)	هذه السورة مكية. ¹²⁷	سوى ثلاث آيات قوله هذان خصمان	Mekkî
10	Râzî (öl. 606/1210)	وهي مكية. ¹²⁸	إلا ثلاث آيات هذان خصمان- إلى قوله- صراط الحميد	Mekkî

Tablo 2. Müfessirlere göre Hac sûresinin Mekkî mi Medenî mi olduğunu gösterir tablo

Bu tablonun bize söylediği en önemli şey şudur: Rivayet temelli nüzûl kronolojileri sûreyi ne kadar Medenî olarak nitelendiriyorsa münâsebât temelli yorumlar da sûreyi o kadar Mekkî olarak nite-

db | 337

¹²¹ Ebü'l-Leys İbrahim es-Semerkindî, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî)* (b.y.: y.y., t.y.), 2/447. İstifade edilen matbû nüsha üzerinde eser adı *Bahrü'l-'ulûm* olarak kayıtlıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. İshak Yazıcı, "Ebü'l-Leys es-Semerkindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/36/475.

¹²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa el-Mürri el-Kurtubî İbn Ebî Zemenin, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîz*, thk. Hüseyin Ukkâşe - Muhammed b. Mustafâ el-Kenz (Mısır/Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîsyeye, 1423), 3/166.

¹²³ Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 18/289.

¹²⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Vâhidî, *el-Basît*, thk. Heyet (Suud: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430), 15/239.

¹²⁵ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Dercü'd-dürer fi tefsîri'l-ây ve's-süver*, thk. Velid b. Ahmed - Kaysî İyâd Abdüllatif (Britanya: Mecelle-tü'l-Hikme, 1429), 1/122.

¹²⁶ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm vd. (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418), 112.

¹²⁷ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 4/105.

¹²⁸ Râzî, *Tefsîru'r-Râzî: Mefâtîhu'l-ğayb evî't-Tefsîri'l-kebîr*, 23/199.

lendirmektedir. Ancak yine de mutlak bir homojenlikten söz edilemeyeceği ortadadır. O halde bu noktada şu sorunun sorulması gerekir: Rivayetlerde farklı versiyonları olan ve farklı anlamayı mümkün kılan نَزَّلَتْ هَذِهِ السُّورَةُ ya da فَانَزَّلَ اللَّهُ هَذِهِ الْآيَةَ gibi ifadeler nasıl anlaşılmalıdır? Hac sûresinde olduğu gibi özellikle metin içi münasebetle sebab-i nüzûl rivayetleri birbiriyle tam mutabık değilse bu ifadeler başka türlü de yorumlanabilir mi?

Bu konuda Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin, sahabe ve tâbi'în sözlerinin tetkik edilmesinden ortaya çıkan sonucu ifade ettiği şu satırları, konuyla yakından alakalıdır. O şöyle der:

“Onlar ‘Âyet şunun hakkında indi.’ ifadesini, sırf Nebî (s.a.v.) zamanında olmuş ve hakkında âyet inmiş bir durumu anlatmak için kullanmamışlardır. Bilakis hem o zaman hem de sonrasında vuku bulan bir olayı âyetin doğrulaması manasında da kullanmışlardır. Yani meydana gelen olayla âyetin hüküm ve manasının birbirine mutabık olması onlar için yeterlidir.”¹²⁹

338 | db

Dihlevî, konuyu burada bırakmaz. Meydana gelen bir olaya istinaden Hz. Peygamber'in daha önce nâzil olmuş bir âyetten hüküm istinbat etmesini, yine Hz. Peygamber'in bir âyeti mübarek kelamının doğruluğuna şahit tutmasını, sahabe ve tabi'înin kendi aralarındaki tartışmalarda vakıayla mutabık olduğunu düşündükleri âyeti delil getirmelerini ya da misal vermelerini sebab-i nüzûl olarak saydıklarını belirtir. Fakat Dihlevî'ye göre hakikatte bunların hiçbirisi nüzûl sebeplerinden değildir.¹³⁰

Netice olarak “nezelet” ve “fe enzelallahü” gibi nüzûl bildiren ifadelerin birebir nüzûl bildirmesi gerekmediği, Hz. Peygamber'in rahle-yi tedrisinden geçen sahabe ve onlardan sonra gelen tâbi'înin bunu esnek bir şekilde geniş bir anlam sahasına yayarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Nüzûl zamanını tespit gibi bir hedefi olmaksızın, Hac sûresinin ne zaman nâzil olduğunu, sebab-i nüzûl rivayetleri ve bağlam teorileri üzerinden ele alıp analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmanın bulguları olarak şunlar söylenebilir:

¹²⁹ Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir*, 148 [69].

¹³⁰ Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir*, 151-152 [70-71].

İlk olarak, ilgili sebab-i nüzûl rivâyetleri, kesin bir zamana işaretlese de bunların, sûrenin ne zaman nazil olduğunu belirtmekten ziyade anlamını genişleten ve yorum çeşitliliğini besleyen unsurlar olduğu neticesine varılmıştır. Çünkü sûre; kıyametin canlı tasviri, tevhid mücadelesi, haniflik vurgusu ve müşriklerin itirazlarına cevap gibi unsurlar bakımından Mekki, Bedir ve Hayber’le ilişkili rivayetler yanında hicret ve münafıklık ihsası bakımından Medenî sûreler gibidir. Varılan bu sonuçla alakalı olarak söz konusu rivayetin tarihi vakıyyla mutabık olup olmadığının çapraz sorgulamayla tespiti önerilmektedir.

İkinci olarak, sûrenin nüzûl kronolojilerinde yerleştirildiği yere bakılırsa bağlama o kadar vurgu yapmalarına rağmen müsteşriklerin de dış bağlam demek olan sebab-i nüzûl rivayetlerini, çoğunlukla hakiki manada zaman tespiti şeklinde anladıkları sonucuna varılmıştır. Çünkü sahabe ve tâbi’înin sebab-i nüzûl konusunda esnek davranıp onu geniş yelpazede kullandıklarını itibara almadıkları anlaşılmıştır. Bu gerekçe, sebab-i nüzûl rivayetlerinin her zaman hakiki manada bir zaman tespiti öngörmediği sonucuna götürür. Bu gerekçeye istinaden sebab-i nüzûl ifadelerinin, hangi manalarda kullanıldığını tespit için araştırmaya ve bir teori geliştirmeye ihtiyaç vardır. Çalışmanın sonraki çalışmalar için araştırmacılara esas önerisi budur.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. ed. Şu’ayb el-Arnaût - vd. Müessesetü’r-Risâle, 1421.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*. İstanbul: Kuramer, 2018.
- Bâzergan, Mehdi. *Kur’ân’ın Nüzûl Süreci*. çev. Yasin Demirkıran - Feyzullah Muhammed. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-. *Me’âlimü’l-tenzîl*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1420.
- Bikâî, Ebû’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbâvî el-. *Naẓmü’d-dürer min (fî) tenâsübî’l-ây ve’s-süver*. 22 Cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1389.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Fehmu’l-Kur’ân*. çev. Muhammed Coşkun. 3 Cilt. İstanbul: Mana Yayınları, 2013.
- Coşkun, Muhammed. “Allah’a ‘Bir Harf Üzere’ İbadet Etmek Ne Demektir?” *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2012), 233-250. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162818>
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdîrahmân b. Muhammed el-. *Dercü’d-dürer fî tefsîri’l-ây ve’s-süver*. thk. Velid b. Ahmed - Kaysî İyâd Abdüllatîf. 4 Cilt. Britanya: Mecelletü’l-Hikme, 1429.

- Demir, Zakir. *Tefsir Metodolojisinin Ansiklopedik Kaynakları –İbn ‘Akîle el-Mekkî’nin ez-Ziyâde ve’l-ihsân Örneği-*. Ankara: Fecr Yayınları, 2025.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 7. Basım, 2008.
- Dihlevî, Şah Veliyyullâh ed-. *el-Fevzü’l-kebîr fî uşûli’t-tefsîr*. ed. Fethi Güngör. çev. Yahya Yaşar. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-. *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*. thk. Abdüsselâm Muhammed. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422.
- Gözeler, Esra. *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Gümüş, Sadreddin vd. *Kur’an-ı Kerim ve İzahlı Meali (Türkçe Anlamı)*. İstanbul: İpek Yayınları, 1997.
- Horasânî, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu’be el-. *es-Sünen*. thk. Heyet. 8 Cilt. Riyâd: Dâru’l-Âlûke, 1433.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-. *el-Müsned*. thk. Hasen Selîm. 2 Cilt. Dımaşk/Suriye: Dâru’s-Segâ, 1996.
- İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd. *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fî ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Safâ vd. 9 Cilt. Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsât Câmî’ati’ş-Şârikati’l-İmârât, B. y., 1427.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir. *et-Taḥrîr ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru’t-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-. *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*. thk. Es’âd et-Tîb. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürri el-Kurtubî. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘azîz*. thk. Hüseyin Ukkâşe - Muhammed b. Mustafâ el-Kenz. 5 Cilt. Mısır/Kâhire: el-Fârûku’l-Hadîsiyye, 1423.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Muḥtaşaru zevâidi Müsnedi’l-Bezzâr*. thk. Sabri b. Abdülhâlik Ebû Zerr. 3 Cilt. Lübnân: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekâfe, 1412.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*. ed. Sâmî es-Sellâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1420.
- İbn Sîde, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr. *el-Muḥkem ve’l-muḥîṭü’l-a’zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1421.
- İbnu’n-Nedîm, Ebû’l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramadân. Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1997.
- İbnü’l-Ḍurays, Muhammed. *Feḏâilu’l-Kur’ân ve mâ unzile mine’l-Kur’ânî bi Mekke ve mâ unzile bi’l-Medîne*. thk. Budeyr Ğazve. Şâm: Dâru’l-Fikr, 1987.
- IIENSTITU. “Kronoloji Nedir? Kronolojik Ne Demek?” 07 Temmuz 2025. Erişim 07 Temmuz 2020. <https://www.iienstitu.com/blog/kronoloji-nedir>
- Işık, Emin. “Bakara Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Teşbîtü delâ’ili’n-nübüvve*. thk. Abdülkerim Osman. 2 Cilt. Beyrût/Lübnân: Dâru’l-Arabiyye, 1386.
- Kâfiyecî, Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân el-. *et-Teysîr fî kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr*. çev. İsmail Cerrahoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Karataş, Şuayip. “Muhammed İsa Yüksek. Kur’an’ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi: Referansları ve Sınırları. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2018, 167 s.” *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)* 4/2 (30 Ekim 2020), 668-674. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader/issue/57489/766832>

- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i' u's-şanâ'i'*. 7 Cilt. Mısır: Matbaatü Şeriketi'l-Matbûât - Matbaatü'l-Cemâliyye, 1328.
- Mahzûmî, Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1410.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Mâverî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Me'âfirî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-. *en-Nâsih ve'l-mensûh fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. thk. Âişe Abdurrahmân. 2 Cilt. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1413.
- Medenî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyar el-Muttalibî el-Kureşî el-. *Kitâbü'l-Megâzî: Sîretü İbn İshâk*. thk. Süheyl Zükkâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1398.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*. thk. Heyet. 13 Cilt. b.y.: Mecmûatü Buhûsî'l-Kitâbî ve's-Sünne, 1429.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1423.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünen*. thk. Heyet. 8 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1348.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasen Şelebî. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1421.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *el-Müstedrek 'ale's-Şaîhîyn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 1411.
- Nurduhan, Süheyla. "Nüzûl Tertibini İncelemede Oryantalist Perspektif ve İslâm Dünyasına Tesirleri (Muhammed İzzet Derveze Örneği)". *Journal of The Near East University Faculty of Theology* 11/1 (30 Haziran 2025), 145-169. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2025.11.1.07>
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Tefsîru'r-Râzî: Mefâtihü'l-ğayb evi't-Tefsîri'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir er-. *Muhtârü's-Şihâh*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 5. Basım, 1420.
- Robinson, Neal. *Kur'an'ı Keşfetmek*. ed. Mustafa Öztürk. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer, 2018.
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı*. çev. Bekir Sadak. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Sa'lebî, Ahmed en-Nisâbü'rî es-. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Heyet. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-. *et-Tefsîr*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrâhîm vd. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys İbrahim es-. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî)*. 3 Cilt. b.y.: y.y., t.y.
- Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsûf*. thk. Heyet. 31 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1431.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. thk. Heyet. 23 Cilt. Dimaşk/Suriye: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1434.
- Süyûtî, Celâleddîn es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. b.y.: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-'Âmme, 1394.

- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*. thk. Ahmed Abdüşşâfiî. Beyrût/Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 2. Basım, 1415.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hecr, 1422.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hecr, 1419.
- Tiyek, Fatih. *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Tûfî, Necmüddîn. *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Muhammed Osman. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK). “anakronizm”. Erişim 07 Temmuz 2025. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK). “kronoloji”. Erişim 07 Temmuz 2025. <https://sozluk.gov.tr/>
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-. *el-Basît*. thk. Heyet. 25 Cilt. Suud: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-. *Esbâbü'n-nuzûl*. thk. Kemâl Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425.
- Yardım, Ali. “İmrân b. Husayn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/232-233. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Yazıcı, İshak. “Ebû'l-Leys es-Semerkandî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Mehmet Faik. “Münâsebâtü'l-âyet ve's-süver”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/568-570. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yüksek, Muhammed İsa. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi Referans ve Sınırları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an hağâ'ıki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eğâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Esâsü'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil. 2 Cilt. Beyrût/Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Keşşâf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1376.
- Zührî, İbn Şihâb ez-. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. thk. Hâtim Sâlih Dâmin. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418.

